Review of Navadurga according to Shaktadarshana

शाक्तदर्शनदृष्ट्या नवदुर्गाणां दार्शनिकं तात्त्विकं च विश्लेषणम्

Document Information

Text title : Review of Navadurga according to Shaktadarshana

File name : shAktadarshanadRRiShTyAnavadurgA.itx

Category : misc, article, pradIptakumArananda, devii

Location : doc_z_misc_general

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orissa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : October 15, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

October 15, 2026

sanskritdocuments.org

शाक्तदर्शनदृष्ट्या नवदुर्गाणां दार्शनिकं तात्त्विकं च विश्लेषणम्

१. उपक्रमः

भारतीयदर्शनपरम्परायां शक्तितत्त्वस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । शाक्तदर्शने आद्याशक्तिः जगतः सृष्टेः, स्थितेः, संहारस्य च मूलभूता शक्तिः इति प्रतिपाद्यते । सा एव भगवती दुर्गा, जगज्जननी, महामाया, पराशक्तिः इत्यादिभिः नामभिः अभिधीयते । नवरात्रोत्सवे आराध्यमानानि नवदुर्गास्वरूपाणि तस्याः शक्तेः विविधप्रकाशानां प्रतीकानि इति तात्त्विकदृष्ट्या व्याख्यातुं शक्यते ।

नवदुर्गाणां विवेचनं केवलं तासां नामरूपाणां परिचयमात्रं नास्ति, अपि तु शक्तितत्त्वस्य, साधनायाः, चित्तशुद्धेः, नैतिकजीवनस्य, आत्मविकासस्य च सम्यगवबोधस्य साधनम् । अस्मिन् प्रसङ्गे द्वौ पक्षौ विशेषतः विचारणीयौ-प्रथमः, पुराणागमेषु प्रतिपादितं देव्याः स्वरूपमाहात्म्यम्; द्वितीयः, तासां स्वरूपाणाम् आध्यात्मिकः, नैतिकश्च सन्देशः ।

२. नवदुर्गाणां तात्त्विकस्वरूपविवेचनम्

२.१ शैलपुत्री - स्थैर्यस्य दृढसङ्कल्पस्य च प्रतीकः

शैलपुत्री नवदुर्गासु प्रथमा देवी । “शैल” इति पदस्य अर्थः पर्वतः । पर्वतः स्थैर्यस्य, दृढतायाः, अविचलत्वस्य च प्रतीकः । अतः शैलपुत्र्याः स्वरूपं साधकस्य जीवनमार्गे दृढसङ्कल्पस्य आधारभूतं तत्त्वं प्रकाशयति ।

तात्त्विकार्थः- आध्यात्मिकसाधनायां चित्तस्य स्थैर्यम् अत्यावश्यकम् । चञ्चलचित्तेन न ज्ञानस्य सम्यगधिगमः सम्भवति, न च साधनायाः फलप्राप्तिः । शैलपुत्रीतत्त्वं साधकं धैर्येण, निष्ठया, आत्मविश्वासेन च स्वलक्ष्ये स्थिरं भवितुं प्रेरयति । यथा पर्वतः प्रतिकूलवातावरणेऽपि स्वस्थानात् न चलति, तथैव साधकेन सुखदुःखयोः, लाभालाभयोः, जयपराजययोश्च समत्वं रक्षितव्यम् ।

अतः शैलपुत्री स्थिरबुद्धेः, धैर्यस्य, साधनानिष्ठायाश्च आध्यात्मिकमादर्शं प्रस्तुतयति ।

२.२ ब्रह्मचारिणी - तपसः संयमस्य च प्रतीकः

ब्रह्मचारिणीति नाम ब्रह्मणि चरन्तीं, ब्रह्मप्राप्तये साधनां कुर्वन्तीं च देवीं बोधयति । देवीस्वरूपमिदं तपसः, नियमस्य, इन्द्रियनिग्रहस्य, लक्ष्यनिष्ठायाश्च प्रतीकम् ।

तात्त्विकार्थः- तपः केवलं शारीरिकक्लेशसहनं नास्ति । मनसः परिष्कारः, इन्द्रियाणां निग्रहः, इच्छानां नियमनम्, सततसदाचारपालनं च तपसः व्यापकं स्वरूपम् । यः पुरुषः स्वेच्छाः विवेकाधीनाः करोति, स एव आत्मसंयमस्य वास्तविकं महत्त्वमवगच्छति ।

ब्रह्मचारिणीतत्त्वं शिक्षयति यत् आत्मविकासाय अनुशासनम्, धैर्यम्, नियमिताभ्यासः, लक्ष्ये च अविचला निष्ठा आवश्यकानि भवन्ति । संयमेन विना ज्ञानं स्थिरं न भवति, साधना च फलवती न जायते ।

२.३ चन्द्रघण्टा - साहसस्य धर्मरक्षणस्य च प्रतीकः

चन्द्रघण्टायाः स्वरूपे सौम्यता, शान्तिः, वीर्यं, पराक्रमश्च समन्विताः सन्ति । तस्याः स्वरूपं धर्मस्य संरक्षणे, अन्यायस्य प्रतिरोधे, सङ्कटकाले च विवेकपूर्णनिर्णयग्रहणे साहसं प्रेरयति ।

तात्त्विकार्थः- शान्तिः दुर्बलता नास्ति, अपि तु सा विवेकनियन्त्रितस्य आत्मबलस्य प्रकाशः । धर्मरक्षणाय कदाचित् दृढता, निर्भीकता, अन्यायस्य प्रतिकारश्च आवश्यकाः भवन्ति ।

चन्द्रघण्टातत्त्वं बोधयति यत् शक्तिः केवलं स्वार्थसाधनाय न, अपि तु दुर्बलानां रक्षणाय, न्यायस्य स्थापनाय, समाजस्य हिताय च प्रयोजनीया । साहसं विवेकेन संयुतं भवति चेत् तदेव धर्मस्य साधनं भवति ।

२.४ कूष्माण्डा - सृजनशक्तेः प्रकाशस्य च प्रतीकः

कूष्माण्डादेवी सृष्टिसम्बद्धायाः दिव्यशक्तेः प्रतिनिधिरूपेण पूज्यते । तस्याः स्वरूपं सृजनस्य, प्रकाशस्य, नवचेतनायाश्च प्रतीकत्वेन व्याख्यातुं शक्यते ।

तात्त्विकार्थः- सृजनशक्तिः केवलं भौतिकजगतः उत्पत्तौ निहिता नास्ति । मानवजीवने नवीनविचाराणाम्, ज्ञानस्य, कलायाः, साहित्यस्य, सेवाभावस्य च विकासोऽपि सृजनशीलतायाः प्रकाशः ।

कूष्माण्डातत्त्वं निराशायाः आशां प्रति, अन्धकारात् प्रकाशं प्रति, निष्क्रियतायाः कर्मशीलतां प्रति च गमनस्य प्रेरणां ददाति । मानवस्य अन्तर्निहिता प्रतिभा यदा लोकहिताय प्रयुज्यते, तदा सा सृजनशक्तिः आध्यात्मिकमूल्येन समन्विता भवति ।

२.५ स्कन्दमाता - मातृत्वस्य करुणायाश्च प्रतीकः

स्कन्दमाता कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य जननीरूपेण प्रसिद्धा । तस्याः स्वरूपे मातृत्वम्, वात्सल्यम्, पोषणम्, संरक्षणं, निःस्वार्थप्रेम च अभिव्यज्यन्ते ।

तात्त्विकार्थः- मातृत्वं केवलं जैविकसम्बन्धेन सीमितं नास्ति; अन्यस्य जीवनस्य विकासाय निःस्वार्थसमर्पणमपि मातृत्वभावस्य व्यापकं स्वरूपम् । बालानां संरक्षणम्, ज्ञानदानम्, रोगिणां सेवा, दुःखितानां साहाय्यं, दुर्बलानां पालनं च करुणायाः व्यावहारिकाः प्रकाशाः सन्ति ।

स्कन्दमातातत्त्वं शिक्षयति यत् शक्तेः श्रेष्ठतमः प्रयोगः केवलं विजयप्राप्तौ न, अपि तु अन्येषां जीवनस्य संरक्षणे, पोषणे, विकासे च निहितः । करुणया विना शक्तिः कठोरता भवितुमर्हति; करुणया समन्विता शक्तिः तु लोकमङ्गलस्य साधनं भवति ।

२.६ कात्यायनी - धर्मसंरक्षणस्य निर्भीकतायाश्च प्रतीकः

कात्यायनी देवी दुर्गायाः वीररूपेषु अन्यतमा । महिषासुरमर्दिनीरूपेण देव्याः परम्परायां धर्मविरोधिनां शक्तीनां विनाशः वर्णितः । तस्याः स्वरूपं अन्यायप्रतिरोधस्य, धर्मसंस्थापनस्य, न्यायनिष्ठायाश्च प्रतीकम् ।

तात्त्विकार्थः- शक्तेः नैतिकमूल्यं तस्याः प्रयोगदिशा निर्णीयते । यदि शक्तिः स्वार्थाय, उत्पीडनाय, अहङ्काराय वा प्रयुज्यते, तर्हि सा विनाशस्य कारणं भवति । यदि सा न्यायस्य स्थापनाय, दुर्बलस्य रक्षणाय, समाजहिताय च प्रयुज्यते, तर्हि सा धर्मसाधिका भवति ।

कात्यायनीतत्त्वं मनुष्यं निर्भीकं, न्यायप्रियं, कर्तव्यनिष्ठं च भवितुं प्रेरयति । अन्यायस्य सम्मुखे मौनं सर्वदा सद्गुणः न भवति; विवेकपूर्वकः प्रतिरोधः अपि धर्माचरणस्य अङ्गं भवितुमर्हति ।

२.७ कालरात्रिः - अभयस्य अज्ञाननिवृत्तेश्च प्रतीकः

कालरात्रिः नवदुर्गासु उग्रतमं स्वरूपम् । यद्यपि तस्याः बाह्यस्वरूपं भयङ्करं वर्णितम्, तथापि सा भक्तानां कृते शुभङ्करी इति प्रसिद्धा । अत्र उग्रता तथा कल्याणकारिता परस्परविरुद्धे न स्तः ।

तात्त्विकार्थः- मानवजीवने भयम्, अज्ञानम्, अनिश्चितता, दुःखम्, मृत्युसम्बन्धिनी चिन्ता च विविधरूपेण प्रादुर्भवन्ति । कालरात्रितत्त्वं तेषां सम्मुखीकरणे साहसं प्रददाति । अज्ञानस्य निवारणाय सत्यस्य अन्वेषणम्, भयस्य अतिक्रमणाय विवेकस्य विकासः, सङ्कटस्य निवारणाय धैर्यं च आवश्यकम् ।

कालरात्रिः शिक्षयति यत् भयात् पलायनं समाधानं नास्ति; भयस्य कारणस्य सम्यगवबोधः, तस्य विवेकपूर्णं निराकरणं च वास्तविकमभयम् । अतः कालरात्रितत्त्वं भीतिं साहसेन, अज्ञानं ज्ञानेन, दुर्बलतां आत्मबलेन च पराजेतुं प्रेरयति ।

२.८ महागौरी - शुद्धेः शान्तेश्च प्रतीकः

महागौरी देवी पवित्रतायाः, निर्मलतायाः, प्रसन्नतायाः, शान्तेश्च प्रतीकरूपेण पूज्यते । तस्याः गौरवर्णः परम्परायां शुद्धेः तथा सौम्यतायाः द्योतकः इति व्याख्यायते ।

तात्त्विकार्थः- आन्तरिकशुद्धिः केवलं बाह्यशौचेन न सम्पद्यते । मनसः, वाचः, कर्मणश्च पवित्रता तस्याः प्रमुखाणि अङ्गानि । रागद्वेषयोः नियन्त्रणम्, परनिन्दायाः परित्यागः, सत्यवचनम्, निष्कपटव्यवहारः, परहितचिन्तनं च चित्तशुद्धेः साधनानि सन्ति ।

महागौरीतत्त्वं बोधयति यत् बाह्याचारस्य वास्तविकं मूल्यं तदा एव भवति, यदा सः आन्तरिकपवित्रतया समन्वितः भवति । निर्मलं चित्तं विवेकस्य, शान्तेः, सदाचारस्य च आधारः भवति ।

२.९ सिद्धिदात्री - पूर्णतायाः ज्ञानसिद्धेश्च प्रतीकः

सिद्धिदात्री नवदुर्गासु अन्तिमा देवी । “सिद्धि” इत्यस्य अर्थः साधनायाः सफलता, प्राप्तिः अथवा सामर्थ्यम्; “दात्री” इत्यस्य अर्थः प्रदात्री । सा सिद्धीनां प्रदात्रीरूपेण पूज्यते ।

तात्त्विकार्थः- आध्यात्मिकजीवनस्य चरमं प्रयोजनं केवलम् अलौकिकशक्तीनां प्राप्तिः नास्ति । विवेकस्य विकासः, आत्मज्ञानम्, समत्वम्, अहङ्कारस्य क्षयः, करुणायाः परिपक्वता, लोकहिते प्रवृत्तिश्च आध्यात्मिकपरिपक्वतायाः महत्त्वपूर्णानि लक्षणानि सन्ति ।

सिद्धिदात्रीतत्त्वं शिक्षयति यत् साधनायाः सफलता आचरणे, ज्ञानस्य उपयोगे, आत्मसंयमे, परोपकारे च प्रतिबिम्बिता भवितव्या । केवलं सिद्धिप्राप्तेः अभिलाषा यदि अहङ्कारं जनयति, तर्हि सा साधनायाः मूलप्रयोजनात् विचलनं भवति ।

अतः सिद्धिदात्री पूर्णतायाः, आत्मविकासस्य, ज्ञानस्य लोकहिताय विनियोगस्य च आदर्शं प्रस्तुतयति ।

३. शाक्तदर्शनदृष्ट्या नवदुर्गातत्त्वम्

शाक्तदर्शने देवी परमशक्तिरूपेण उपास्यते । देवीमाहात्म्ये देव्याः स्तुतिः एवं दृश्यते-
सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

अस्याः स्तुतेः तात्पर्यम् अस्ति यत् देवी मङ्गलस्य, कल्याणस्य, साधनासाफल्यस्य, शरणागतपालनस्य च अधिष्ठात्री अस्ति ।

नवदुर्गासु एकैव देवी विविधरूपेण उपास्यते । अनेन शक्तेः बहुविधप्रकाशः सूचितः । यथा एकस्याः चेतनायाः विविधाः क्षमताः ज्ञानरूपेण, सृजनरूपेण, करुणारूपेण, पराक्रमरूपेण च प्रकाशन्ते, तथैव देव्याः विभिन्नानि स्वरूपाणि एकस्याः महाशक्तेः विविधप्रतीकानि इति दार्शनिकतया व्याख्यातुं शक्यते ।

अयं समन्वयः शाक्तपरम्परायाः आध्यात्मिकदृष्टिं बोधयति । तथापि एतत् व्याख्यानं सर्वेषां शाक्तागमानां शब्दशः प्रतिपादनम् इति न वक्तव्यम्; मूलग्रन्थेषु प्रतिपादितानां तत्त्वानां पृथक् परीक्षणम् आवश्यकम् ।

४. नवदुर्गा तथा मानवचेतनायाः परिष्कारः

नवदुर्गास्वरूपाणां नैतिकं मनोवैज्ञानिकं च विश्लेषणं क्रियमाणे ज्ञायते यत् तानि मानवचेतनायाः विविधपक्षान् प्रकाशयन्ति । स्थैर्यं विना साधना अस्थिरा भवति; संयमं विना ज्ञानस्य सदुपयोगः कठिनः; करुणां विना शक्तिः कठोरतां जनयितुं शक्नोति; विवेकं विना साहसं प्रमादस्य कारणं भवितुमर्हति ।

अतः नवदुर्गाणां समन्वितः सन्देशः एषः-मानवजीवने शक्तिः विवेकेन नियन्त्रिता भवेत्, ज्ञानं विनयेन युक्तं भवेत्, साहसं धर्मेण समन्वितं भवेत्, साधना च लोकहितेन सम्बद्धा भवेत् ।

नवदुर्गोपासना एवं केवलं बाह्यपूजायाः विषयः न तिष्ठति, अपि तु आत्मपरीक्षणस्य, दुर्गुणपरित्यागस्य, सद्गुणविकासस्य च प्रेरणास्रोतः भवति ।

५. उपसंहारः

नवदुर्गाणां तात्त्विकविवेचनात् ज्ञायते यत् देव्याः नवस्वरूपाणि शक्तेः, ज्ञानस्य, तपसः, साहसस्य, करुणायाः, शुद्धेः, आत्मपरिपक्वतायाश्च विविधप्रतीकत्वेन व्याख्यातुं शक्यन्ते । तासाम् आराधना भारतीयधर्मपरम्परायां धार्मिकम् आध्यात्मिकं च महत्त्वं वहति ।

नवरात्रेः वास्तविकः सन्देशः केवलं पूजाविधानस्य निर्वहणं न, अपि तु जीवनस्य नैतिकाध्यात्मिकपरिष्कारः । यदा भक्तः देव्याः गुणान् स्वजीवने आचरति, तदा उपासना व्यवहाररूपेण परिणमति । स्थैर्यम्, आत्मसंयमः, साहसम्, सृजनशीलता, करुणा, धर्मनिष्ठा, अभयम्, चित्तशुद्धिः, ज्ञानपरिपक्वता च तस्य जीवनस्य आधाराः भवन्ति ।

अतः नवदुर्गातत्त्वस्य सारः-शक्तेः सदुपयोगः, ज्ञानस्य विनयः, भक्तेः पवित्रता, साधनायाः आत्मविकासः, धर्मस्य लोकमङ्गलञ्च ।

सहायकग्रन्थसूची

१. मार्कण्डेयपुराणम् - देवीमाहात्म्यम् अथवा दुर्गासप्तशती । देव्याः माहात्म्यस्य, असुरवधस्य, शक्तितत्त्वस्य च अध्ययनाय ।
२. देवीभागवतपुराणम् - आद्याशक्तेः स्वरूपस्य, देवीभक्तेः, शक्तिमाहात्म्यस्य च विवेचनाय ।
३. देवीओपनिषत् - देव्याः परमतत्त्वस्वरूपस्य तथा शक्तिदर्शनस्य अध्ययनाय ।
४. तन्त्रसारः - शाक्ततान्त्रिकसाधनायाः अध्ययनाय । अत्र ग्रन्थकारः, संस्करणम्, प्रकाशनविवरणं च निश्चित्य उद्धरणं करणीयम् ।

– प्रो. प्रदीप्तकुमारनन्दः (सेवानिवृत)
श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by (Copyright) Dr. Pradipta Kumar Nanda,

Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

Review of Navadurga according to Shaktadarshana

pdf was typeset on October 15, 2026

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*